

LUCYNA AGNIESZKA JANKOWIAK

Polska Akademia Nauk
Instytut Sławistyki

**Udział medycznych terminów zapożyczonych
w XIX-wiecznych synonimach głównych
(na materiale nazw chorób
ze *Słownika terminologii lekarskiej polskiej*)**

Słowa kluczowe: terminologia; polska terminologia medyczna XIX w.; synonimia; zapożyczenia

Key words: terminology; Polish medical terminology of the 19th century; synonyms; borrowings

Badania polskiego słownictwa medycznego różnych epok nie potwierdzają potocznego przekonania o jego znacznym nasyceniu zapożyczeniami. Dowodzą natomiast rodzimości polskiej terminologii lekarskiej, np. w XVI czy XVII wieku (Jankowiak 2005; 2009). Potwierdza ją również analiza materiału z XIX stulecia¹. Rezultatem porządkowania polskiej terminologii lekarskiej w tym okresie przez polskich lekarzy było wydanie *Słownika ter-*

¹ Niniejszy artykuł powstał na marginesie prac nad książką pt. *Synonimia w polskiej terminologii medycznej drugiej połowy XIX wieku (na podstawie Słownika terminologii lekarskiej polskiej z 1881 roku)* [w druku].

minologii lekarskiej polskiej (Kraków 1881)². Było to pierwsze całościowe (czyli uwzględniające wszystkie działy szeroko pojętej ówczesnej medycyny) ujęcie ściśle naukowej warstwy terminologii medycznej. *Słownik terminologii lekarskiej polskiej* należy do słowników przekładowych. Składa się z dwóch części o różnej objętości. Pierwsza – ma około 20 tysięcy haseł obcojęzycznych (łacińskich, niemieckich, francuskich i rzadziej – angielskich) ułożonych alfabetycznie (w jedną listę). Do nich dopisano polskie odpowiedniki: czasem jeden termin, czasem – szereg synonimiczny polskich nazw. Część druga słownika obejmuje około 9 tysięcy (ułożonych alfabetycznie) nazw polskich, czyli tylko fragment leksyki obecnej w części pierwszej słownika. Do polskich terminów dołączono tylko niektóre obce hasła (głównie niemieckie i łacińskie)³.

Chociaż *Słownik terminologii lekarskiej polskiej* powstał w Krakowie, to – pomimo zaborów – uwzględnia też opinie innych środowisk lekarskich, głównie Warszawy, w mniejszym zaś stopniu – Poznania i Lwowa. Biorąc pod uwagę skomplikowane losy polskiego słownictwa lekarskiego w XIX wieku, należy uznać powstanie tego *Słownika* za ogromny sukces.

Jego koncepcja jest pomocna przy odtwarzaniu XIX-wiecznej teorii terminu, a dokładniej przy odpowiedzi na pytanie, jaki powinien być termin (np. jego budowa czy pochodzenie). Autorzy *Słownika* zastosowali bowiem w części pierwszej przy prezentacji polskich terminów (jako odpowiedników haseł obcojęzycznych) zasadę, że na pierwszym miejscu w takim szeregu synonimicznym polskich nazw (polskich synonimów) znajduje się termin najbardziej przez nich polecany. Nazywam go tu *synonimem głównym*.

Takie przedstawienie polskiego materiału w słowniku daje możliwość ustalenia m.in. tego, na ile często takim najlepszym terminem jest nazwa pochodzenia obcego. Celem niniejszego artykułu jest właśnie omówienie tego zagadnienia na przykładzie szeregów synonimicznych odnoszących się do nazw chorób⁴.

² O budowie, koncepcji słownika oraz jego znaczeniu dla dziejów polskiej terminologii medycznej szerzej we wspomnianej książce. Por. też Jankowiak 2011.

³ Stąd jakakolwiek analiza materiału polskiego wymaga ekscerpcji materiału z części pierwszej *Słownika*. O problemach z ekscerpcją zob. w wyżej wymienionej (przygotowanej do druku) książce.

⁴ Od razu trzeba zaznaczyć, że za zapożyczenia uznaję tu terminy przejęte z języka obcego (a więc także zapożyczenia właściwe, kalki strukturalne i kalki semantyczne) w okresie istnienia polszczyzny i w różnym stopniu polszczyźnie przyswojone. Podzie-

Ze *Słownika terminologii lekarskiej polskiej* wyekscerpowałam 940 takich ciągów synonimicznych (składających się z 2 do nawet 12 terminów), gromadzących łącznie 2469 terminów (o zróżnicowanej budowie, tj. od jednoelementowych do ośmioelementowych). W 940 szeregach synonimicznych pojawiło się w sumie 57 zapożyczeń. Z tego zaledwie 15 (26,3%) znajduje się na pierwszym miejscu w ciągu synonimicznym, czyli tylko 15 pożyczek jest synonimami głównymi.

Na wspomniane 15 zapożyczeń składają się greko-latynizmy⁵ (6: *agrafi-ja*, *cholera azjatycka*, *kamień*⁶, *letarg*, *polip*, *wole*), galicyzmy (6: *artrytyzm*, *dyfteryja*, *epilepsyja*, *epilepsyja histeryczna*, *hipokondryja*, *histeryja*), germanizmy (2: *brak 1*, *brak 2*) oraz jeden ukrainizm (*czyrak*) – zob. *Tabela 1*. Warto zwrócić uwagę, że zapożyczenia francuskie i ukraińskie ulokowały się tu w połowie swego zasobu. Z kolei 80% synonimów głównych ma korzenie łacińsko-romańskie.

Tabela 1. Geneza zapożyczeń

rodzaj zapożyczenia	n.*	gr-lac.	fr.	nm.	ukr.	ang.	czes.	wł.	razem
liczba synonimów głównych	–	6	6	2	1	–	–	–	15
łączna liczba zapożyczeń w 940 szeregach	5	27	12	8	2	1	1	1	57

* O nieustalonej etymologii w literaturze przedmiotu.

Źródło: opracowanie własne

lam stanowisko leksykalistyczne, czyli przyjmuję, że nazwa pochodzi z języka, z którego wprost przedostała się do polszczyzny, a więc nie interesuje mnie, w jaki sposób dostała się do naszego języka. Z kolei derywaty od zapożyczeń włączam do leksyki rodzimej jako twory powstałe już na gruncie języka polskiego, np.: Skorupska-Raczyńska 1999: 215; por. Walczak 1992: 229.

⁵ Pełny wykaz prac, z których korzystałam przy ustalaniu etymologii, jak również komentarze wyjaśniające zaklasyfikowanie danego terminu do określonej grupy genetycznej, zob. Jankowiak [w druku].

⁶ W tym znaczeniu *kamień* jest kalką.

Synonimy główne pochodzenia obcego – tu podkreślone – są przede wszystkim jednowyrazowe (13, np.: dyfteryja, [błonica]; hipokondryja, śledziennica, śledziennictwo; polip, † ukleja). Tylko w 2 szeregach synonim główny jest dwuelementowy (*cholera azjatycka*, *cholera indyjska*, *cholera epidemiczna*; *epilepsyja historyczna*, *padaczka macinnicza*).

Patrząc na budowę sąsiadujących terminów rodzimych, trzeba stwierdzić, że w 13 przypadkach na 15, budowa synonimu głównego jest identyczna z następującym (następującymi) po nim terminem (terminami) rodzimym (rodzimiymi), np.: *agrafija*, **beziemiennosc*; *cholera azjatycka*, *cholera indyjska*, *cholera epidemiczna*; *czyrak*, *wrzedzionka*; *epilepsyja historyczna*, *padaczka macinnicza*. Tylko w 2 ciągach rodzime terminy sąsiadujące z synonimem głównym są (część z nich) o różnej i jednocześnie (część z nich) o identycznej budowie: *epilepsyja*, *choroba św. Walentego*, *wielka choroba*, † *padaczka*; *letarg*, *śpiączka zamartwa*, † *zachwat*, † *śpik*.

Jedynie przy 2 pożyczkach, będących na pierwszym miejscu w szeregu, pojawił się kwalifikator, w dodatku specjalistyczny⁷ (**patol.** *artrytyzm*, † *dna*; **patol.** *wole*, *wól*), z czego wynika, że żaden z zapożyczonych synonimów głównych nie ma nacechowanego pochodzenia⁸.

Ciągi, w których pożyczki są synonimami głównymi, są przede wszystkim dwuelementowe (11, np.: *hysterija*, *macinnicza*; polip, † ukleja; brak 2, *nieobecność*), jedynie po 2 szeregi są trójelementowe (*hipokondryja*, *śledziennica*, *śledziennictwo*; *cholera azjatycka*, *cholera indyjska*, *cholera epidemiczna*) i czteroelementowe (*epilepsyja*, *choroba św. Walentego*, *wielka choroba*, † *padaczka*; *letarg*, *śpiączka zamartwa*, † *zachwat*, † *śpik*).

⁷ W *Słowniku terminologii lekarskiej polskiej* autorzy zastosowali różne kwalifikatory: literowe (skrótowe i opisowe) oraz graficzne. Biorąc pod uwagę podział znaczeniowy kwalifikatorów można powiedzieć, że autorzy słownika zastosowali przy nazwach chorób: kwalifikatory specjalistyczne, czyli odwołujące się do działów medycyny, np. *chir.*, uznaje je za neutralne; kwalifikatory geograficzne, np. *warsz.*; kwalifikatory chronologiczne: *dawniej*, † (oznacza wyraz przestarzały lub wyszły z użycia), * (wskazuje na nowe wyrazy); kwalifikatory frekwencyjno-normatywne, np. [], () wskazujące na wyrazy rzadziej używane lub mniej właściwe; kwalifikatory stylistyczne, np. *posp.*

⁸ Autorzy *Słownika terminologii lekarskiej polskiej* nie stosują zbyt często kwalifikatorów. Jednak są one zróżnicowane (por. przypis 7). Część z nich (tzn. bez kwalifikatorów specjalistycznych) wskazuje, jaką pozycję w języku miał dany termin przed wchodzeniem go do terminologii ściśle naukowej, czyli zapisaniem w *Słowniku*. Nazwy te wchodząc do *Słownika* tracą swoje nacechowanie, podwyższają rangę, a kwalifikatory jedynie przypominają o takim nacechowanym pochodzeniu.

Jak wspomniałam, zapożyczone synonimy główne są pozbawione kwalifikatorów wskazujących na ich nacechowane pochodzenie. Jednak niekoniecznie jest tak w przypadku synonimów rodzimych znajdujących się obok. Co prawda w 8 przypadkach wyrazy rodzime znajdujące się na kolejnej (kolejnych) pozycji (pozycjach) w szeregu synonimicznym pozbawione są kwalifikatorów: *brak 1, niedostatek; brak 2, nieobecność; cholera azjatycka, cholera indyjska, cholera epidemiczna; czyrak, wrzedzionka; epilepsya histeryczna, padaczka macinnicza; hipokondryja, śledziennica, śledziennictwo; histeryja, macinnica; patol. wole, wól*. Jednak w pozostałych 7 przykładach sąsiadujące (niekoniecznie bezpośrednio) z synonimem głównym terminy rodzime mają od 1 (6, np.: *patol. artrytyzm, † dna; epilepsya, choroba św. Walentego, wielka choroba, † padaczka; polip, † ukleja*) do 2 (1: *letarg, śpiączka zamartwa, † zachwat, † śpik*) kwalifikatorów. Są to przede wszystkim kwalifikatory chronologiczne, wskazujące na dawność wyrazu (5, zob. ww. przykłady), lub – raz – na nowość terminu (*agrafija, * bezpiśmienność*). Pozostałe 2 ciągi zawierają termin rodzimy z kwalifikatorem frekwencyjno-normatywnym (*dyfteryja, [błonica]*) i geograficznym (*kamień, warsz. kamiączka*). W szeregach tych logiczne wydaje się, że wygrał termin pierwotnie bez obciążeń poprawnościowych, czy o mniejszym zasięgu geograficznym.

Synonimy główne pochodzenia obcego są wśród 6 grup tematycznych wyróżnionych przeze mnie (ogół pożyczek był w 10 grupach), zob. *Tabela 2*. Zwraca uwagę, że najliczniej reprezentowane są w nazwach chorób układu nerwowego i narządów zmysłów (6). Wyróżnia się także jedyny przykład szeregu synonimicznego w nazwach chorób gruczołów dokrewnych – ma synonim główny pochodzenia obcego.

Nazwy pochodzenia obcego nie zostały przez autorów *Słownika terminologii lekarskiej polskiej* uznane za najodpowiedniejsze w grupie nazw chorób układu: trawiennego, moczowo-płciowego, oddechowego i krążenia.

*

W tworzonej w XIX wieku świadomości polskiej terminologii medycznej (tzn. porządkowanej dotychczasowej i uzupełnianej o nową w związku z pojawianiem się nowych desygnatów) udział zapożyczeń w ogóle (57), jak

Tabela 2. Charakterystyka znaczeniowa zapożyczeń

Nazwy ogólne	Liczba wszystkich szeregów synonimicznych	Udział zapożyczeń	Liczba synonimów głównych zapożyczonych
Nazwy ogólne	277	15 (16)*	4 brak 1, niedostatek; <u>brak 2</u> , nieobecność; czyrak, wrzedzionka; <u>kamień</u> , <u>warsz.</u> kamiączka;
Układ tkankowy i mięśniowy	45	3	1 polip, † ukleja;
Układ kostny	61	5	1 <i>patol.</i> artryzm, † dna;
Układ trawienny	85	5	–
Układ moczowo-płciowy	85	4	–
Układ oddechowy	56	3	–
Układ krążenia	43	1	–
Układ chłonny	3	–	–

Tabela 2. Charakterystyka znaczeniowa zapożyczeń cd.

	Liczba wszystkich szeregów synonimicznych	Udział zapożyczeń	Liczba synonimów głównych zapożyczonych
Układ nerwowy i narządy zmysłów	218	11 (12)	6 agrafija, *bezpísmiennosc; epilepsya historyczna, padaczka macinnicza; epilepsya, choroba św. Walentego, wielka choroba, † padaczka; hipokondryja, sledziennica, sledziennictwo; histeryja, macinnica; letarg, śpiączka zamartwa, † zachwat, † śpik;
Gruzoły dokrewne	3	1	1 <i>patol. wole, wól;</i>
Inne (tzn. nieujęte wyżej)	48	6	2 <u>cholera azjatycka, cholera indyjska, cholera epidemiczna;</u> <u>dyfteryja, [blonica];</u>
Nazwy zaburzeń temperatury ciała	16	–	–
Razem	940	54 (57)	15

* W nawiasie podają liczbę zapożyczeń w szeregach, jeżeli jest zaświadczone więcej niż jedno zapożyczenie w szeregu.

Źródło: opracowanie własne

i zapożyczeń jako synonimów głównych nie jest znaczny (26,3% z 57 zapożyczeń użytych w 940 szeregach synonimicznych). Dowodzi to zarówno zdecydowanej rodzimości polskiej terminologii medycznej, jak i oznacza, że (te nieliczne) terminy zapożyczone nie należą często nawet do nazw uznanych za najlepsze przez autorów *Słownika terminologii lekarskiej polskiej*. Twórcy słownika wyraźnie preferują terminy rodzime (925). Biorąc pod uwagę analizę wszystkich 57 zapożyczeń⁹, trzeba dodać, że pożyczki w 940 szeregach synonimicznych usytuowały się głównie na ostatnim miejscu w tych szeregach (30 pożyczek). Oznacza to, że należą często, bo w ponad 50%, do najrzadziej polecanych synonimów przez twórców XIX-wiecznej polskiej terminologii medycznej, mimo iż są to przecież w większości „ekonomiczne” (29) terminy jednowyrazowe.

Wśród zapożyczonych synonimów głównych przeważają latynizmy i galicyzmy (łącznie ponad 80%). Pożyczki wygrały rywalizację o pierwsze miejsce w szeregach zwłaszcza wśród nazw chorób układu nerwowego i narządów zmysłów (z 12 terminów 6 jest pochodzenia obcego).

Jeśli na synonim główny (w przypadku nazw chorób) autorzy *Słownika terminologii lekarskiej polskiej* wybierają już termin pochodzenia obcego, to o tym wyborze zdaje się decydować nienacechowane pochodzenie terminu oraz jego budowa, prostsza od budowy sąsiadujących z nim nazw rodzimych.

Bibliografia

- JANIKOWSKI S., Oettinger J., Kremer A., 1881, *Słownik terminologii lekarskiej polskiej*, Kraków: Towarzystwo Lekarskie Krakowskie {też: Śląska Biblioteka Cyfrowa}.
- JANKOWIAK L. A., 2005, *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza*, t. 1: *Początki polskiej renesansowej terminologii medycznej*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- JANKOWIAK L. A., 2006, *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza*, t. 2: *Słownik*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- JANKOWIAK L. A., 2009, Z dziejów terminologii medycznej. Słownictwo medyczne wieku XVI wobec XVII w. oraz pierwszej połowy XVIII w., *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 44, s. 61–83.

⁹ Zob. analiza w przygotowywanej przeze mnie książce.

- JANKOWIAK L. A., 2011, Polskie słownictwo medyczne w drugiej połowie XIX wieku oraz na przełomie XIX i XX wieku, *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny 10*, s. 97–109.
- JANKOWIAK L. A., [w druku], *Synonimia w polskiej terminologii medycznej drugiej połowy XIX wieku (na podstawie Słownika terminologii lekarskiej polskiej z 1881 roku)*.
- SKORUPSKA-RACZYŃSKA E., 1999, Progresywne zapożyczenia pochodzenia łacińskiego w Dykcjonarzu Michała Amszejewicza, w: M. Białoskórska (red.), *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. 5: *Materiały VII Kolokwium Językoznawczego Gorzów Wielkopolski, 16–18 czerwca 1997 r.*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, s. 213–227.
- WALCZAK B., 1992, Granica między jednostkami leksykalnymi rodzimymi i obcego pochodzenia, w: A. Markowski (red.), *Opisać słowa. Materiały ogólnopolskiej sesji naukowej w rocznicę śmierci Profesor Danuty Buttler „Teoretyczne i metodologiczne zagadnienia leksykologii”*, Warszawa: „Elipsa”, s. 222–232.
- WALCZAK B., 1997, Słownictwo obcego pochodzenia na warsztacie badacza: problem granic („głębokości”) opisu genetycznego, w: H. Popowska-Taborska (red.), *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, s. 269–280.
- WALCZAK B., 1999, Zapożyczenia leksykalne: teoria i metodologia badań, w: B. Nowowiejski (red.), *Polszczyzna północno-wschodnia 2*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, s. 69–107.

**Share of Borrowed Medical Terms in the 19th Century Main Synonyms
(on the base of the names of diseases
from the Dictionary of Polish Medical Terminology)**

(s u m m a r y)

The ordering of the Polish medical terminology in the 19th century resulted in the release of the *Dictionary of Polish Medical Terminology* (Polish: *Słownik terminologii lekarskiej polskiej*) in 1881. The publication collected, among other things, synonymic series of Polish medical terms following the rule that the best term was listed as the first one, which in this paper, is referred to as the *main synonym*. The aim of the article is to present the frequency of instances when the main synonym is a borrowing. The analysis of 940 synonymic series concerning the names of diseases reveals that borrowings are rare in the analysed material (only 57 out of the 2,469 terms in the synonymic series). A borrowing (mainly from Greek and Latin) constitutes the main synonym only 15 times. The authors of the *Dictionary* preferred native terms despite the fact that foreign ones are usually more “economical” (e.g. with regard to their structure).

